

УДК 378.147:358.4

РЕАЛІЗАЦІЯ ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА У ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

кандидат педагогічних наук, доцент, Марченко О. Г.

Харківський університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, Україна,
Харків

Запропоновано шляхи реалізації технології формування освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах (особистісно-орієнтувального, організаційно-діяльнісного, перспективно-пошукового етапів). Визначено цільові орієнтири, прогнозовані результати, зміст, форми, методи організації освітньо-професійної діяльності з формування освітнього середовища. Так, внаслідок реалізації особистісно-орієнтованого етапу технології передбачається розробка програми стратегічного розвитку освітнього середовища. На організаційно-діяльнісному етапі технології розроблено науково-методичне забезпечення нежорсткого управління процесом формування освітнього середовища. Перспективно-пошуковий етап технології передбачає інтеграцію змісту, форм, методів професійної підготовки до єдиного освітнього середовища ВВНЗ, сприятливого для професійного та особистісного розвитку майбутнього військового фахівця.

Ключові слова: освітнє середовище, вищий військовий навчальний заклад, формування, технологія, етап.

кандидат педагогических наук, доцент, Марченко О. Г. Реализация технологии формирования образовательной среды высших военных учебных заведений/ Харьковский университет Воздушных Сил имени Ивана Кожедуба, Украина, Харьков

Предложены пути реализации технологии формирования образовательной среды в высших военных учебных заведениях (личностно-

ориентированного, организационно-деятельностного, перспективно-поискового этапов). Определены целевые ориентиры, прогнозируемые результаты, содержание, формы, методы организации образовательно-профессиональной деятельности по формированию образовательной среды. Так, в результате реализации личностно-ориентированного этапа технологии предусматривается разработка программы стратегического развития образовательной среды. На организационно-деятельностном этапе технологии разработано научно-методическое обеспечение нежесткого управления процессом формирования образовательной среды. Перспективно-поисковый этап технологии предусматривает интеграцию содержания, форм, методов профессиональной подготовки в единую образовательную среду ВВУЗ, благоприятного для профессионального и личностного развития будущего военного специалиста.

Ключевые слова: образовательная среда, высшее военное учебное заведение, формирование, технология, этап

PhD, assistant of professor, Marchenko O. G. Implementation of the technology of the learning environment's in higher military educational institutions forming/ Kharkiv Air Force University, Ukraine, Kharkiv

The ways of implementation of the technology of the forming of the educational environment in higher military educational institutions (personality-centered, organizational-activity, perspective-exploration stages). Defined tasks, projected results, content, forms, methods of organizing education and professional activity on the formation of educational environment. So, as a result of a personality-centered technology provides for the development phase of the program of strategic development of the educational environment. On the organizational-activity stage technology developed scientific and methodological support of the process of forming a non-rigid management of the educational environment. Promising phase retrieval technology provides for the integration of content, forms and methods of training in the single educational environment in higher military educational institutions conducive to professional and personal development of the future military specialist.

Keywords: educational environment, higher military educational institutions, forming, technology, stage.

Вступ. Підготувати компетентних військових фахівців, здатних до ефективних професійних дій у динамічних, екстремальних, непередбачуваних умовах, спроможні тільки вищі військові навчальні заклади, які опікуються розв'язанням проблеми формування освітнього середовища, сприятливого для всебічного розвитку особистості курсанта (студента, слухача), задоволення всіх потреб суб'єктів освітнього середовища.

Ураховуючи діяльнісний, поетапний характер процесу формування освітнього середовища у ВВНЗ ми пропонуємо подати його у вигляді педагогічної технології. У визначенні та обґрунтуванні технології формування освітнього середовища у ВВНЗ ми спиралися на існуючі технології розвивального та особистісно зорієнтованого навчання (Г. Альтшуллер, В. Давидов, Т. Ельконін, Л. Занков, Г. Селевко), проблемного навчання (Д. Вількеєв, А. Матюшкін, М. Махмутов), програмованого навчання (В. Оконь), опорних сигналів (В. Шаталов), оптимізації навчального процесу (Ю. Бабанський), технічних засобів навчання. Ураховано також теорію та практику професійної підготовки військових фахівців в аспекті створення умов активізації людського фактору (М. Литвинчук, Р. Макаров, Р. Невзоров) [1; 2].

Під технологією формування освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах будемо розуміти систему педагогічних заходів із забезпечення та оптимізації об'єктивних (просторових, архітектурних, матеріально-технічних, санітарно-гігієнічних) і суб'єктивних (соціально-психологічних, особистісних) умов військово-професійної підготовки майбутніх військових фахівців. Зазначена технологія визначена нами як послідовність особистісно-орієнтованого, організаційно-діяльнісного, перспективно-пошукового етапів.

Мета статті полягає у дослідженні шляхів реалізації етапів технології формування освітнього середовища, зокрема у вищих військових навчальних закладах.

Виклад основного матеріалу статті. Особистісно-орієнтувальний етап технології формування освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах (ВВНЗ) забезпечує психолого-педагогічну та дидактико-методичну підготовку педагогічного колективу до формування освітнього середовища у ВВНЗ.

На першому етапі технології формування освітнього середовища у ВВНЗ послідовно реалізуються завдання щодо первісної діагностики стану сформованості освітнього середовища, аналіз її результатів, прогнозування (педагогічне цілепокладання), моделювання освітньої діяльності щодо формування освітнього середовища. Результатом освітньої діяльності на зазначеному етапі є план або програма, що узгоджується із загальною концепцією розвитку ВВНЗ.

Зазначена програма регламентує процес формування освітнього середовища у ВВНЗ містить:

- 1) визначення освітніх парадигм як науково-методологічної основи формування освітнього середовища у ВВНЗ;
- 2) обґрунтування соціальної місії та завдань ВВНЗ;
- 3) уточнення змісту та відбір методів і форм організації навчально-виховного процесу;
- 4) основні напрями діяльності з удосконалення структури ВВНЗ;
- 5) організація науково-методичної та дослідно-пошукової роботи;
- 6) специфіка управління та кадрове, фінансове, матеріально-технічне забезпечення процесу формування освітнього середовища у ВВНЗ.

Провідною на цьому етапі є позиція керівництва ВВНЗ, його організаційно-управлінських структур, науково-педагогічного складу, що стимулює викладачів, офіцерів курсової ланки, курсантів (студентів, слухачів)

до пошуку та актуалізації способів удосконалення освітнього середовища у ВВНЗ.

Відзначимо, що в умовах ВВНЗ в силу бюджетного характеру його фінансування майже відсутні методи економічного стимулювання педагогів, офіцерів, вихователів, курсантів. Тому особливої актуальності набувають організаційно-командні, адміністративні методи спонукання до фахово-освітньої діяльності, зорієнтованої на створення умов для розвитку особистості майбутнього військового фахівця. Визначальними постають накази, розпорядження, вказівки, методичні рекомендації керівництва, що регламентують діяльність суб'єктів освітнього процесу та дозволяють узгодити особисті (навчальні, професійні) цілі із генеральною лінією функціонування ВВНЗ, спрямованою на формування розвиток освітнього середовища.

Вирішального значення на цьому етапі технології формування освітнього середовища у ВВНЗ набуває вибір керівником стилю управління. Абсолютно непридатним за своїми характеристиками (мотивація підлеглих підмінюється жорсткою вимогою щодо беззаперечного підпорядкування, партнери до прийняття управлінських рішень не залучаються) є авторитарний стиль керівництва. Ліберальний стиль військового менеджменту також позбавлений мотивації підлеглих, серед засобів впливу переважають домовленість і прохання. Зрозуміло, що такий стиль не сприяє розвитку ініціативи підлеглих. Проте слід зазначити такий позитивний момент, що командир-ліберал виявляє турботу про підлеглих, вивчає їхні матеріальні та соціально-психологічні потреби, допомагає вирішувати особисті та побутові проблеми.

На нашу думку, у формуванні освітнього середовища ВВНЗ найбільш придатним є демократичний стиль управління. Командир-демократ забезпечує колективне вирішення проблемних питань, інформує підлеглих про стан справ у військовому підрозділі, координує діяльність його членів, конструктивним чином реагує на справедливую критику, є ввічливим і доброзичливим [3].

Формами, методами, прийомами, засобами реалізації особистісно-орієнтувального етапу технології формування освітнього середовища у ВВНЗ

визначено: науково-педагогічне дослідження (анкетування, спостереження, інтерв'ювання, опитування, тестування), науково-методологічні та методичні семінари, консультації щодо навчання педагогічного, виховного складу, офіцерів курсової ланки діагностичним засобам, словесні методи (пояснення, проблемні лекції, роз'яснювальна робота серед курсантів), інтерактивні методи (дискусії, ділові ігри), рефлексивні методи щодо усвідомлення інформації, отриманої під час діагностичного дослідження.

Організаційно-діяльнісний етап досліджуваної технології передбачає реалізацію розробленої на попередньому етапі програми формування освітнього середовища у ВВНЗ. Очікуваним результатом організаційно-діяльнісного етапу технології є апробовані та відкориговані, готові до впровадження методики формування освітнього середовища у ВВНЗ. Провідним напрямом освітньої діяльності на організаційно-діяльнісному етапі є розробка науково-методичного забезпечення, що супроводжується нежорстким, стохастичним управлінням з боку всіх суб'єктів освітнього середовища [4]. Реалізацію цього етапу забезпечує використання інтерактивних і проблемних методів навчання й виховання (лекцій, бесід, диспутів, дискусій, постійно діючих семінарів, регулярних науково-практичних конференцій з проблеми формування освітнього середовища у ВВНЗ).

У реалізації організаційно-діяльнісного етапу технології формування освітнього середовища у ВВНЗ доцільною є стратегія педагогічної підтримки курсантів (студентів, слухачів). Так, білоруська дослідниця О. Бантюкова, російська дослідниця Г. Шафікова вважають, що бажаними стратегіями педагогічної взаємодії в освітньому середовищі ВВНЗ є педагогічна підтримка та супровід, а їх основною формою – сумісна освітня діяльність, що зближує позиції партнерів та сприяє формуванню вмінь долати психологічні бар'єри, неадекватні установки, робити вибір, розв'язувати соціокогнітивні конфлікти, вести діалог, відстоювати позиції, співробітничати, експериментувати [5].

Стратегія педагогічної підтримки може бути визначена як прояв психолого-педагогічного супроводу, який відрізняється своєю безперервністю,

комплексним характером і опосередкованістю наданої допомоги. Педагогічна підтримка як стратегія освітньої діяльності передбачає пріоритет інтересів тих, хто підтримується та супроводжується, позитивною оцінкою їхніх досягнень, оптимізмом, діалогічністю спілкування, створенням ситуацій успіху самореалізації, самопрезентації, самоствердження.

Доцільність педагогічної підтримки зумовлена, з одного боку, екстремальним характером навчально-професійної діяльності курсантів в освітньому середовищі у ВВНЗ, наявністю в ньому реальних труднощів, поневірянь, проблем, у вирішенні яких курсантам потрібна (а іноді й необхідна) допомога, з іншого боку – забезпечує більш ініціативну педагогічну діяльність з формування освітнього середовища. Окрім того, педагогічна підтримка означає тісну педагогічну взаємодію суб'єктів освітньої діяльності.

Головними постулатами в організації професійно-педагогічної підтримки у процесі формування освітнього середовища ВВНЗ є такі положення:

- кожен курсант розглядається як унікальна та цілісна особистість, активна, творча натура, яка має потенції до неперервного розвитку та самореалізації;
- головною психологічною реальністю є сприйняття курсантом реалій освітнього середовища у ВВНЗ і себе в цьому середовищі;
- курсант має певний ступінь свободи від впливу зовнішнього середовища завдяки особистій смисловій сфері та цінностям, якими молода людина керується.

Надання психолого-педагогічної підтримки з боку курсових офіцерів, вихователів, науково-педагогічних працівників спрямоване, насамперед, на полегшення адаптації курсантів (студентів, слухачів) до освітнього середовища у ВВНЗ та полягало в:

- подоланні негативних переживань через вихід зі звичного для них сімейного та шкільного колективу;

– допомозі у пристосуванні до суворих умов життєдіяльності у ВВНЗ, виконанні інструкцій, наказів, указів, вимог положень статутів і керівництва щодо несення служби в патрулі, добовому наряді, чергуванні;

– забезпеченні режиму служби, освітньої діяльності й відпочинку в системі обов'язкового виконання розпорядку дня навчального закладу, навичок психологічної саморегуляції власних дій і формування оптимальних стереотипів поведінки, досвіду у відстоюванні власного «Я» у військово-освітньому середовищі у ВВНЗ;

– сприянні формуванню вмінь самостійної навчальної діяльності, зокрема, вироблення навичок роботи з навчальними посібниками, словниками, каталогами, інструкціями, електронними носіями інформації.

Педагогічну підтримку дозволяють реалізувати такі навчальні методи, як вправа, тренінг, драматизація, оцінювання, приклад, показ, підказ наступної дії, вказівка на відхилення, а також заміщення, запропонування наслідування, співпраця, ініціювання, випередження. У проведенні навчальних занять педагогічна підтримка забезпечувала створення сприятливої емоційно-психологічної атмосфери за допомогою спільних переживань, позитивного оцінювання професійно важливих якостей курсанта, заохочення способу виконання завдання.

У контексті формування освітнього середовища стратегія педагогічної підтримки курсантів (студентів, слухачів) реалізовувалася в тому, щоб:

– надавати різноманітні завдання, здійснювати постановку короткотермінової мети, якої можна досягти без особливих зусиль;

– пропонувати роботу, яка має на меті персональне залучення, знижуючи потребу в порівнянні курсантів між собою;

– при проведенні оцінювальних процедур акцент робиться на майстерності та компетентності;

– не використовувати методи порівняльної оцінки;

– акцент робиться на процесі навчання та розумінні необхідності та можливості використання знань у професійної діяльності;

- запобігати соціального порівняння яке проявляється у виділенні певних курсантів і прилюдної похвали;
- курсанту надається можливість вибору відносно найбільш важливих аспектів навчання, таких як розклад, методи та темп навчання, вибір предметів;
- важливою у професійній підготовці вважається самостійна постановка виважених, конкретних, орієнтованих на знання та вміння цілей;
- курсанти отримують вищий бал не за високі показники у навчанні, а за старанність, ініціативу, прогрес;
- при оцінюванні досягнень підкреслюється індивідуальний прогрес.

Педагогічна підтримка може бути надана курсантам (студентам, слухачам) у різних формах (індивідуальній, фронтальній, груповій), носила різний характер (превентивний, оперативний, безпосередній, опосередкований). Зазначимо, що стратегія психолого-педагогічної підтримки навчання курсантів у ВВНЗ може бути реалізована в послідовності таких етапах:

1) супровід на першому курсі, спрямований на самопізнання, усвідомлення мотивації до обраної військово-професійної діяльності, розвиток адаптаційної здатності, формування в навчальній групі психологічного клімату, сприятливого повноцінному оволодінню професійною діяльністю, навчання прийомам саморегуляції психічних і функціональних станів з метою підвищення адаптації до вимог професії, що забезпечується проведенням курсу загальновійськової підготовки, соціально-психологічних тренінгів. У програму курсу загальновійськової підготовки доцільно ввести курс «Вступ до фаху» із залученням інструкторсько-методичного складу ВВНЗ, що сприятиме більш вмотивованій підготовці до професії та відсіюванню курсантів, які зробили свій вибір випадково;

2) підтримка та супровід на другому курсі спрямовані на розвиток професійно важливих якостей військового фахівця, навчання прийомам саморегуляції функціонального стану, розширення свідомості та усвідомлення

власних можливостей, що забезпечується проведенням занять і спеціалізованих соціально-психологічних тренінгів;

3) підтримка та супровід на третьому курсі спрямовані на підготовку курсантів до проходження військово-інженерної практики (зниження реактивної тривожності за рахунок вирівнювання самооцінки та рівня домагань, адекватного самосприйняття та оцінювання власних потенційних можливостей).

4) підтримка та супровід під час проходження практики [6].

Основна мета перспективно-пошукового етапу технології формування освітнього середовища ВВНЗ полягає у проектуванні та пошуку ефективних способів інтеграції змісту, форм, методів професійної підготовки до єдиного освітнього середовища ВВНЗ, сприятливого для професійного та особистісного розвитку майбутнього військового фахівця. Зазначимо, що проект (project – розроблений план, замисел, образ того, що планується здійснити) постає поширеною формою організації освітнього середовища в педагогічній практиці. Учені І. Меньшиков, І. Пермяков, С. Сорокіна характеризують науково-практичну діяльність керівників і науково-педагогічних працівників з удосконалення освітнього середовища навчального закладу як інжиніринг, складовою якого є проектна діяльність зі змінення структури освітнього середовища [7].

Провідним принципом організації проектної роботи є «принцип досягнення успіху», який потребує обов'язкового ув'язування результатів, що плануються, з наявними та своєчасного перегляду плану розвитку освітнього закладу. В основі проекту лежить комплексна діяльність колективу освітнього закладу, що відбувається у взаємодії із зовнішнім соціокультурним середовищем. Урахування можливості виникнення ситуацій невизначеності, конфліктних ситуацій, що можуть виникнути, потребує від колективу мобільності в реакціях на внутрішні та зовнішні зміни. Структурна складність та функціональна варіативність освітнього середовища передбачають багатовекторну активну взаємодію між його суб'єктами і приводить до

формування збагаченого середовища з багатоваріантним вибором (В. Дружинин).

Перспективними у процесі трансформації освітнього середовища є такі напрями:

- глобалізація та європеїзація в контексті формування освітнього середовища у глобальному та європейському вимірах;
- модернізація змісту освіти в контексті демократизації суспільства, його гуманізації та гуманітаризації, розробка нових освітніх програм;
- інноватизація як поява нових форм і методів освіти, збільшення номенклатури спеціальностей, розробка нових технологій і засобів навчання, вдосконалення методів менеджменту та маркетингу вищої освіти;
- гнучке сполучення процесів інтенсифікації та екстенсифікації, що виражається у скороченні кількості ВНЗ при одночасному збільшенні спеціальностей і програм, зростанні курсантського, слухацького, студентського контингентів внаслідок розширення доступу громадян до отримання вищої освіти (заочна, дистанційна освіта).

Одним із цільових орієнтирів у подальшому розвитку освітнього середовища ВНЗ є стратегічний курс на Болонську систему організації освіти та оцінювання її якості. Як відомо, сутність Болонського процесу полягає у формуванні в перспективі загальноєвропейської системи вищої освіти, названою Зоною європейської вищої освіти, яка ґрунтується на спільності фундаментальних принципів забезпечення якості освіти. У цьому контексті передбачається запровадження відповідних заходів щодо входження національної системи вищої освіти, в тому числі й військової, до європейського простору вищої освіти, що потребує її узгодження зі структурами освіти у розвинених країнах світу.

Перспективними з точки зору досягнення мети Болонського процесу є такі дії:

- прийняття системи двоциклової освіти (двоступеневе і постступеневе навчання);

- запровадження системи кредитів або інших сумісних з нею систем оцінювання освітніх результатів, що здатні забезпечити як диференційно-розрізнявальну, так і накопичувальну функції діагностики;
- сприяння мобільності навчуваних і викладачів, усунення перешкод їхньому вільному пересуванню;
- забезпечення високоякісних стандартів вищої освіти; сприяння європейському підходу до вищої освіти (запровадження програм, курсів, модулів із «європейським» змістом);
- реалізація концепції «навчання протягом життя»;
- спільна праця адміністрації, науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів і тих, хто навчається та виховується, як компетентних, активних і конструктивних партнерів у заснуванні та формуванні Європейського простору [8].

Внаслідок об'єктивних обставин (пропуски занять курсантами під час польових виходів, тренувань, польотів, участі в патрулюванні, ремонтних роботах, переобладнанні приміщень, прибиранні), а також у контексті оновлення освітнього середовища та приведення його до сучасних стандартів значно актуалізується використання інформаційно-комп'ютерних і мультимедійних технологій [9]. У світлі цього передбачається розробити мультимедійні курси лекцій за навчальними дисциплінами, електронні бібліотеки, набори комп'ютерних тестів для самоконтролю засвоєння курсантами навчального матеріалу.

У перспективі ми передбачаємо використання в освітньому середовищі ВВНЗ інформаційно-супутникових технологій, заснованих на використанні системи центральних і регіональних серверів, з'єднаних супутниковими каналами та локальними мережами, що дозволять використовувати у процесі професійної підготовки майбутніх військових фахівців нові форми презентації навчального матеріалу без додаткових затрат на Internet-трафік. Розглядаючи перспективно-пошукові аспекти реалізації технології формування освітнього середовища ВВНЗ доцільно, на нашу думку, зупинитися на питаннях

професійного зростання викладачів, організації належних умов для їх плідної педагогічної та наукової роботи, підвищення кваліфікації, забезпечення перспектив професійної кар'єри [10].

Висновки. Тож на основі вивчення теорії та практики формування освітнього середовища обґрунтовано технологію формування освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах (особистісно-орієнтувальний, організаційно-діяльнісний, перспективно-пошуковий етапи). Визначено зміст, форми, методи, результати організації освітньо-професійної діяльності з реалізації зазначеної технології.

Перспективними є моніторингові дослідження процесу формування освітнього середовища у ВВНЗ.

Література

1. Литвинчук М. І. Від земних технологій підготовки льотних екіпажів до технологій космічних. П'ятирівнева технологія професійної підготовки льотчика: вікова історія, сьогодення та перспективи : монографія / М. І. Литвинчук. – Х. : ХУПС, 2013. – 420 с.
2. Невзоров Р. В. Теоретична підготовка курсантів вищих військових навчальних закладів до польотів як фактор підвищення надійності льотної діяльності майбутніх пілотів / Р. В. Невзоров, О. Г. Марченко // Проблеми інженерно-педагогічної освіти: зб. наук. пр.: Українська інженерно-педагогічна академія. – 2011. – № 32–33. – С. 79–87.
3. Современный мужской педагогический лицей : Теория и практика воспитания и обучения. – М. : ВЛАДОС, 2000. – 208 с.
4. Більчук В. М. Метод визначення рівнів впливу чинників соціальної та суб'єктивної природи на управління функціонуванням складної системи / В. М. Більчук, Н. М. Генералова, О. Г. Марченко // Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил. – 2010. – № 4 (26). – С. 93–96.
5. Бантюкова Е. Образовательная среда военного вуза как средство педагогической поддержки курсантов военного факультета / Е. Бантюкова // Материалы международной научно-практической конференции (17-18 марта, г.

Гродно) [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.elib.grsu.by/katalog/163671-354773.pdf>.

6. Забезпечення якості освіти та Болонський процес : метод. рекомендації для студентів / уклад. Ю. І. Шевяков та ін. – Х. : ХУПС, 2015. – 80 с.

7. Меншиков И. В. Проектирование развития образовательного пространства / И. В. Меншиков, Н. В. Пермяков, С. Сорокина // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/62school2.htm>).

8. Организация и проведение профессионально-психологического сопровождения учебного процесса в летном военно-учебном заведении // В кн. Хрестоматия человеческого фактора в авиации через призму безопасности полетов : В 2-х томах / Под общ. ред. С. Д. Байнетова, сост. В. А. Пономаренко, Р. Н. Макаров. – М., 2010. – Т. 1. – С. 346–350.

9. Дистанционное образование – обучение без границ // Там же. – С. 554–576.

10. Бутенко Н. Ю. Комуникативна майстерність викладача : навч. посібник. – К. : КНЕУ, 2005. – 336 с.

References

1. Lytvynchuk M. I. Vid zemnykh texnologij pidgotovky lotnykh ekipazhiv do texnologij kosmichnykh. P'yatyryvneva texnologiya profesijnoyi pidgotovky lotchyka: vikova istoriya, s'ogodennya ta perspektyvy : monografiya / M. I. Lytvynchuk. – H. : ХНУПС, 2013. – 420 s.

2. Nevzorov R. V. Teoretychna pidgotovka kursantiv vyshhyh vijskovykh navchalnyh zakladiv do polotiv yak faktor pidvyshhennya nadijnosti lotnoyi diyalnosti majbutnix pilotiv / R. V. Nevzorov, O. G. Marchenko // Problemy inzhenerno-pedagogichnoyi osvity : zb. nauk. pr.: Ukrayinska inzhenerno-pedagogichna akademiya. – 2011. – №№ 32–33. – S. 79–87.

3. Sovremennyj muzhskoj pedagogicheskij lycej : Teorija i praktyka vospytaniya i obucheniya. – M. : VLADOS, 2000. – 208 s.

4. Bilchuk V. M. Metod vyznachennya rivniv vplyvu chynnykiv socialnoyi ta subyektivnoyi pryrody na upravlinnya funkcionuvannam skladnoyi systemy / V. M. Bilchuk, N. M. Generalova, O. G. Marchenko // Zbirnyk naukovyx pracz Xarkivskogo universytetu Povitryanyh Syl. – 2010. – № 4 (26). – S. 93–96.

5. Bantyukova E. Obrazovatel'naya sreda voennogo vuza kak sredstvo pedagogicheskoy podderzhki kursantov voennogo fakulteta / E. Bantyukova // Materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii (17-18 marta, g. Grodno) [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.elib.grsu.by/katalog/163671-354773.pdf>.

6. Zabezpechennya yakosti osviti ta Bolonskiy protses : metod. rekomendatsiyi dlya studentiv / uklad. Yu. I. Shevyakov ta in. – H. : HUPS, 2015. – 80 s.

7. Menshikov I. V. Proektirovanie razvitiya obrazovatel'nogo prostranstva / I. V. Menshikov, N. V. Permyakov, S. Sorokina // [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://spkurdyumov.narod.ru/62school2.htm>.

8. Organizatsiya i provedenie professionalno-psihologicheskogo soprovozhdeniya uchebnogo protsessa v letnom voenno-uchebnom zavedenii // V kn. Hrestomatiya chelovecheskogo faktora v aviatsii cherez prizmu bezopasnosti poletov : V 2-h tomah / Pod obsch. red. S. D. Baynetova, sost. V. A. Ponomarenko, R. N. Makarov. – M., 2010. – T. 1. – C. 346–350.

9. Distantcionnoe obrazovanie – obuchenie bez granits // Tam zhe. – S. 554–576.

10. Butenko N. Yu. Komunikativna maysternist vikladacha : navch. posibnik. – K. : KNEU, 2005. – 336 s.